12

भूत काल (लङ् लकार—प्रथम पुरुष)

(Past Tense—Third Person)

जो क्रिया की जा चुकी है, उसे भूत काल (past tense) की क्रिया कहते हैं। धातु में लङ् लकार की विभक्तियाँ जोड़कर भूत काल की क्रियाएँ बनाई जाती हैं। जैसे—सः अक्रीडत्। अहम् अपठम्।

कुशलः वृद्धः

एकस्मिन् ग्रामे एकः वृद्धः आसीत्। एकदा सः बुभुक्षया आकुलः अभवत्। सः खाद्याय इतस्ततः अभ्रमत्। एकस्मिन् स्थाने सः एकम् आम्रवृक्षम् अपश्यत्। तस्मिन् वृक्षे अनेकानि फलानि आसन्। परन्तु वृक्षः उन्नतः आसीत्। 'एतानि फलानि अहं कथम् आनयामि'—इति वृद्धः अचिन्तयत्।

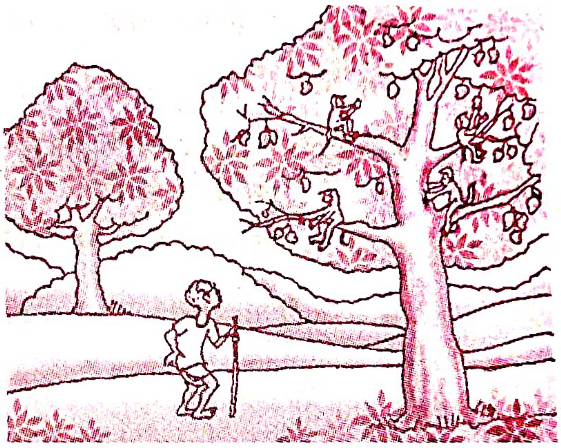

वृक्षस्य उपरि बहवः वानराः आसन्। तदा वृद्धः एकम् उपायम् अचिन्तयत्। वृक्षस्य अधः अनेकानि प्रस्तरखण्डानि आसन्। सः तानि स्वहस्तम् आनयत्। ततः एकं एकं प्रस्तरखण्डं भूमौ अक्षिपत्।

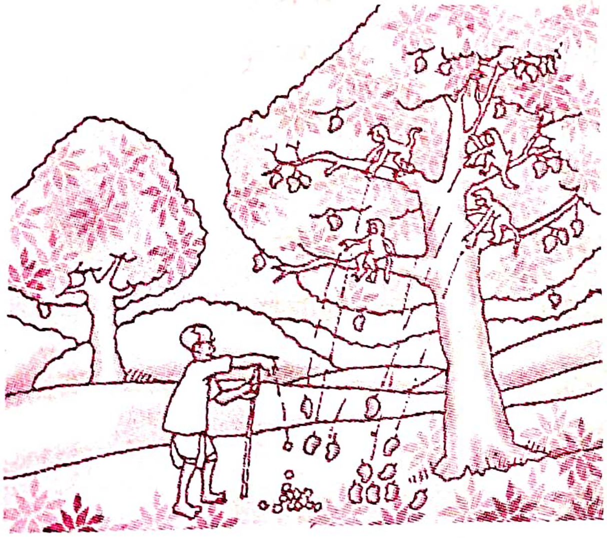

अनुकरणं वानराणां स्वभावः अस्ति। ते अपि वृद्धस्य अनुकरणम् अकुर्वन्। ते वृक्षस्य अधः फलानि अक्षिपन्। वृद्धः तानि आम्रफलानि एकत्र आनयत् आनन्देन तानि अखादत् च। साधु कथितम् अस्ति—बुद्धिः सर्वार्थसाधिका।

2

शब्द-संग्रह (Word List)

कुशलः = होशियार (clever)
एकस्मिन् = एक (in a certain)
बुभुक्षया आकुलः = भूख से परेशान (upset by hunger)
खाद्याय = भोजन के लिए (for food)
उन्नतः = ऊँचा (high)
बहवः = अनेक (many)
उपायम् = उपाय (way)
अधः = नीचे (beneath)
प्रस्तरखण्डानि = कंकड़ (small stones)
स्वहस्तम् = अपने हाथ (own hand)
भूमौ = जमीन पर (on the ground)
अनुकरणं = नकल (imitation)
साधु = अच्छा (well)
कथितम् = कहा गया है (it is said)
सर्वार्थसाधिका (सर्व + अर्थसाधिका) = सब सिद्ध करनेवाली (all-enabling)
आनयामि (आ + नी) = लाऊँगा ([I] shall bring)
आनयत् (आ + नी) = लाया (brought)
अक्षिपत् (क्षिप्) = फेंका (threw)

- **पढ़ें और समझें (Read and understand)**

1. लङ् लकार के धातुरूप लट् लकार के धातुरूपों से भिन्न होते हैं। लङ् लकार की क्रिया बनाने के लिए धातु के प्रारम्भ में 'अ' (स्वर वर्णों से प्रारम्भ धातुओं में 'आ') जोड़ा जाता है, और अन्त में पुरुष एवं वचन के अनुसार अलग-अलग विभक्तियाँ जोड़ी जाती हैं। यथा—

	एकवचन	द्विवचन	बहुवचन
प्रथम पुरुष	अत्	अताम्	अन्

लङ् लकार—प्रथम पुरुष के धातुरूप

धातु	एकवचन	द्विवचन	बहुवचन
वद्	अवदत्	अवदताम्	अवदन्
भू (भव्)	अभवत्	अभवताम्	अभवन्
नम्	अनमत्	अनमताम्	अनमन्
भ्रम्	अभ्रमत्	अभ्रमताम्	अभ्रमन्
पठ्	अपठत्	अपठताम्	अपठन्
लिख्	अलिखत्	अलिखताम्	अलिखन्
पच्	अपचत्	अपचताम्	अपचन्
अस्	आसीत्	आस्ताम्	आसन्
पा (पिब्)	अपिबत्	अपिबताम्	अपिबन्
गम् (गच्छ्)	अगच्छत्	अगच्छताम्	अगच्छन्
दृश् (पश्य्)	अपश्यत्	अपश्यताम्	अपश्यन्
गै (गाय्)	अगायत्	अगायताम्	अगायन्

भूत काल (लङ् लकार—प्रथम पुरुष)

धातु	एकवचन	द्विवचन	बहुवचन
स्था (तिष्ठ्)	अतिष्ठत्	अतिष्ठताम्	अतिष्ठन्
नी (नय्)	अनयत्	अनयताम्	अनयन्
नृत्	अनृत्यत्	अनृत्यताम्	अनृत्यन्
कृ	अकरोत्	अकुरुताम्	अकुर्वन्

2. लट् लकार के क्रियापदों के बाद 'स्म' का प्रयोग करने से भी भूत काल की क्रिया बनती है। जैसे—

वर्तमान काल (लट् लकार)	भूत काल (लट् लकार + स्म)	भूत काल (लङ् लकार)
वसति	वसति स्म	अवसत्
वसतः	वसतः स्म	अवसताम्
वसन्ति	वसन्ति स्म	अवसन्

अभ्यास

1. संस्कृत में उत्तर दें। (Answer in Sanskrit.)

(क) वृद्धः कुत्र आसीत्? वृद्धः ग्रामे आसीत् ।

(ख) सः खाद्याय किम् अकरोत्? सः खाद्याय इतस्ततः अभ्रमत् ।

(ग) वृक्षस्य अधः कानि आसन्? वृक्षस्य अधः अनेकानि प्रस्तरखण्डानि आसन्

(घ) वृद्धः भूमौ किम् अक्षिपत्? वृद्धः भूमौ एकं एकं प्रस्तरखण्डं अक्षिपत् ।

(ङ) वानराः किम् अक्षिपन्? वानराः फलानि अक्षिपन् ।

2. धातुरूपों के लकार बदलें। (Change the tense of the forms of the root.)

लट्	लङ्
(क) धावति	अधावत्
(ख) नयन्ति	अनयन्
(ग) पचन्ति	अपचत्
(घ) तिष्ठतः	अतिष्ठताम्
(ङ) पूजयन्ति	अपूजयन्
(च) पिबति	अपिबत्

3. दिए गए धातुओं के लङ् लकार रूपों से रिक्त स्थानों की पूर्ति करें।
(Fill in the blanks with लङ् लकार forms of the given roots.)

(क) सदाशिवः गुरुजनान् ......अनमत्......। (नम्)

(ख) सा महिला कथम् अधावत्......? (धाव्)

(ग) वने सिंहाः अगर्जन्.....। (गर्ज्)

(घ) छात्राः गृहम् अगच्छन्.....। (गम्)

(ङ) गायिकाः मधुरं गीतम् अगायन्.....। (गै)

(च) कमलेशः सभायां न अवदत्.....। (वद्)

4. क्रियाओं में 'स्म' जोड़कर वाक्यों के काल बदलें और फिर उनका अनुवाद करें।
(Change the tense of the sentences by adding 'स्म' to the verbs and then translate them.)

(क) माधवः इतिहासं पठति।
माधवः इतिहासं पठति स्म। माधव ने इतिहास पढ़ा।
(Madhav studied history.)

(ख) अर्जुनः श्रीकृष्णं नमति। अर्जुनः श्रीकृष्णं नमति स्म।

(ग) बालकः दण्डेन सर्पं ताडयति। बालकः दण्डेन सर्पं ताडयति स्म।

(घ) तस्मिन् गृहे के तिष्ठन्ति? तस्मिन् गृहे के तिष्ठन्ति स्म?

(ङ) गौतमः शीतलं जलं पिबति। गौतमः शीतलं जलं पिबति स्म।

(च) सीता गीता च विद्यालयं गच्छतः। सीता गीता च विद्यालयं गच्छतः स्म।

5. निम्नलिखित शब्दों से वाक्य बनाएँ। (Make sentences with the following words.)
अखादन्, अहसत्, पठति स्म, अपचत्, अपूजयन्
(5) ते अखादन्। स: अहसत्। स: पठति स्म। स: अपचत्। ते अपूज...

6. निम्नलिखित वाक्यों में क्रियाओं को शुद्ध करें।
(Correct the verbs in the following sentences.)

(क) चोरः शीघ्रम् अधावन्। चोरः शीघ्रम् अधावत्।

(ख) आपणिकः तुलया तण्डुलम् अमापयताम्। अमापयत्।

(ग) बालकाः मधुरं दुग्धम् अपिबत्। अपिबन्।

(घ) भक्तौ मन्दिरे गीतम् अगायन्। अगायताम्।

(ङ) अत्र एकः विशालः आम्रवृक्षः आस्ताम्। आसीत्।

7. संस्कृत में अनुवाद करें। (Translate into Sanskrit.)

(क) पेड़ से पत्ते गिर रहे थे। वृक्षात् पत्राणि अपतन्।
(Leaves were falling off the tree.)

(ख) रमेश विमान से विदेश गया। रमेशः विमानेन विदेशः अगच्छत्।
(Ramesh went abroad by aeroplane.)

(ग) उन दोनों ने आम भी नहीं खाया। तयो आम्रम् अपि न अखादताम्।
(Those two did not even eat mangoes.)

(घ) हमारे घर में एक खरगोश था। अस्माकं गृहे एकः शशकः आसीत्।
(There was a rabbit in our house.)

(ङ) सीता ने एक पत्र लिखा। सीता एकं पत्रम् अलिखत्।
(Sita wrote a letter.)

13

भूतकाल (लङ् लकार—मध्यम एवं उत्तम पुरुष)

(Past Tense—Second and First Persons)

मातुलस्य ग्रामः

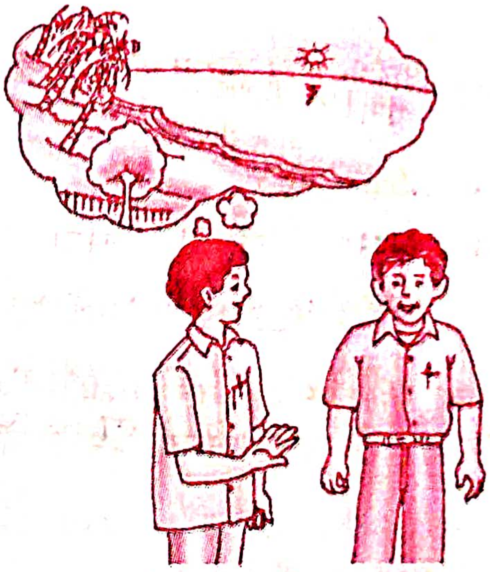

ज्ञानेशः — प्रभाकर! त्वं ग्रीष्मावकाशे कुत्र अगच्छः?

प्रभाकरः — अहं मम अम्बया अनुजेन च सह मातुलस्य ग्रामम् अगच्छम्।

ज्ञानेशः — तत्र यूयं किं किम् अकुरुत?

प्रभाकरः — तस्मिन् ग्रामे वयं नारिकेलस्य जलम् अपिबाम, आम्राणि अखादाम, तडागे अस्नाम, शोभनासु वाटिकासु अभ्रमाम।

ज्ञानेशः — तत्र यूयं नवीनं किमपि अपश्यत?

प्रभाकरः — अहं पूर्वं समुद्रं न अपश्यम्। मातुलस्य ग्रामात् किञ्चिद् दूरं वयम् अगच्छाम। तत्र समुद्रम् अपि अपश्याम। अहो ज्ञानेश! समुद्रः कीदृशः विशालः अस्ति।

ज्ञानेशः — किं समुद्रस्य जले त्वं स्नानम् अपि अकरोः?

प्रभाकरः — नहि नहि। समुद्रः अतीव भयङ्करः अस्ति। वयं समुद्रस्य जलं केवलम् अस्पृशाम। तत्र प्रातः रमणीयं सूर्योदयम् अपि अपश्याम। समुद्रस्य तटे वयम् अक्रीडाम अधावाम च।

ज्ञानेशः — मम अपि समुद्रदर्शनाय इच्छा भवति।

प्रभाकरः — अन्यस्मिन् अवकाशे त्वम् अपि अस्माभिः सह चल।

शब्द-संग्रह (Word List)

मातुलस्य = मामा का (maternal uncle's)
ग्रीष्मावकाशे = गर्मी की छुट्टी में (in the summer vacation)
अम्बया = माँ के साथ (with mother)
नारिकेलस्य = नारियल का (of coconut)
नवीनं = नया (new)
पूर्वं = पहले (before)
किञ्चिद् दूरं = थोड़ी दूर पर (at a little distance)
कीदृशः = कैसा (how)
अतीव = बहुत अधिक (exceedingly)
नहि नहि = बिलकुल नहीं (not at all)
भयङ्करः = डरावना (fearsome)
समुद्रदर्शनाय = समुद्र को देखने के लिए (to see the ocean)
अन्यस्मिन् = दूसरे (another)
अस्माभिः सह = हमारे साथ (with us)
अस्नाम (स्ना) = नहाए (bathed)
अस्पृशाम (स्पृश्) = छूए (touched)
चल (चल्) = चलो (come)

- **पढ़ें और समझें (Read and understand)**

लङ् लकार में मध्यम और उत्तम पुरुष धातुरूपों में भी धातु के प्रारम्भ में 'अ' (अथवा 'आ') जोड़ा जाता है, और अन्त में अलग-अलग विभक्तियाँ जोड़ी जाती हैं।

	एकवचन	द्विवचन	बहुवचन
मध्यम पुरुष	अः	अतम्	अत
उत्तम पुरुष	अम्	आव	आम

लङ् लकार—मध्यम एवं उत्तम पुरुष के धातुरूप

धातु	पुरुष	एकवचन	द्विवचन	बहुवचन
वद्	मध्यम	अवदः	अवदतम्	अवदत
	उत्तम	अवदम्	अवदाव	अवदाम
भू (भव्)	मध्यम	अभवः	अभवतम्	अभवत
	उत्तम	अभवम्	अभवाव	अभवाम
लिख्	मध्यम	अलिखः	अलिखतम्	अलिखत
	उत्तम	अलिखम्	अलिखाव	अलिखाम
अस्	मध्यम	आसीः	आस्तम्	आस्त
	उत्तम	आसम्	आस्व	आस्म

पा (पिब्)	मध्यम	अपिबः	अपिबतम्	अपिबत
	उत्तम	अपिबम्	अपिबाव	अपिबाम
गम् (गच्छ्)	मध्यम	अगच्छः	अगच्छतम्	अगच्छत
	उत्तम	अगच्छम्	अगच्छाव	अगच्छाम
दृश् (पश्य्)	मध्यम	अपश्यः	अपश्यतम्	अपश्यत
	उत्तम	अपश्यम्	अपश्याव	अपश्याम
स्था (तिष्ठ्)	मध्यम	अतिष्ठः	अतिष्ठतम्	अतिष्ठत
	उत्तम	अतिष्ठम्	अतिष्ठाव	अतिष्ठाम
नी (नय्)	मध्यम	अनयः	अनयतम्	अनयत
	उत्तम	अनयम्	अनयाव	अनयाम
नृत् (नृत्य्)	मध्यम	अनृत्यः	अनृत्यतम्	अनृत्यत
	उत्तम	अनृत्यम्	अनृत्याव	अनृत्याम
कृ	मध्यम	अकरोः	अकुरुतम्	अकुरुत
	उत्तम	अकरवम्	अकुर्व	अकुर्म

अभ्यास

1. धातुरूपों के लकार बदलें। (Change the tense of the verbs.)

लट्	लङ्
(क) असि	आसीः
(ख) पिबामि	अपिबाम
(ग) कुर्मः (बहु)	अकुर्म (बहु)
(घ) गच्छसि	अगच्छः
(ङ) तिष्ठामः	अतिष्ठाम
(च) हसन्ति	अहसन्

2. दिए गए धातुओं के लङ् लकार रूपों से रिक्त स्थानों की पूर्ति करें। (Fill in the blanks with लङ् लकार forms of the given roots.)

(क) अहं जले कमलम् अपश्यम्। (दृश्)

(ख) यूयं शीतलं जलम् अपिबत। (पा)

(ग) त्वं प्रातः कुत्र ....अगच्छः..... । (गम्)

(घ) वयं समुद्रतटे ....अभ्रमाम.... । (भ्रम्)

(ङ) वर्षाकाले मयूराः वने ....अनृत्यन्.... । (नृत्य्)

(च) सभायां बहवः जनाः न ....आसन्.... । (अस्)

3. पुरुष बदलकर वाक्य लिखें। (Rewrite the sentences having changed the person.)

मध्यम पुरुष	उत्तम पुरुष
(क) त्वं गृहम् अगच्छः।	....अहं गृहम् अगच्छम्.... ।
(ख) ....यूयम् मयूरम् अपश्यत.... ।	वयं मयूरम् अपश्याम।
(ग) यूयं समुद्रतटे अक्रीडत।	....वयं समुद्रतटे अक्रीडाम.... ।
(घ) ....युवां मधुराणि आम्राणि अखादतम्.... ।	आवां मधुराणि आम्राणि अखादाव।
(ङ) युवां मन्दिरे गणेशम् अपूजयतम्।	....आवां मन्दिरे गणेशम् अपूजयाम....
(च) ....त्वं घटेन जलम् आनयः.... ।	अहं घटेन जलम् आनयम्।

4. दी गई क्रियाओं से रिक्त स्थानों की पूर्ति करें।
(Fill in the blanks with the following verbs.)

अवदम्, अभ्रमाम, अवदत्, अपश्यम्, अगच्छः, अगच्छम्

अद्य मम पितामहः ....अवदत्.... "रमेश! त्वं दिल्लीनगरं कदा ....अगच्छः.... ?"
अहम् ....अवदम्.... "पितामह! अहं मित्रैः सह ग्रीष्मावकाशे तत्र ....अगच्छम्.... ।
तैः सह अहं तत्र राष्ट्रपतिभवनं, कुतुबमीनारं च ....अपश्यम्.... ।
वयं लालकिलायाम् अपि ....अभ्रमाम.... ।"

5. दी गई क्रियाओं से वाक्य बनाएँ। (Make sentences with the following verbs.)
आसम्, अलिखत, अपश्याम, अकरोः, अवदन्, अनयः

अहम् अत्र आसम्। सः अलिखत। वयं ... अपश्याम। त्वम् कार्यम् अकरोः। ते अवदन्। सः तुलाम् अनयः।

6. निम्नलिखित वाक्यों का अनुवाद करें। (Translate the following sentences.)

(क) त्वम् अत्र कदा आगच्छः? तुम यहाँ कब आए?

(ख) यूयं मधुरेण स्वरेण गीतानि अगायत। तुम सबने मधुर स्वर में गीत गाया।

(ग) वयम् एकं विशालं वृक्षम् अपश्याम। हम सबने एक बड़ा पेड़ देखा।

(घ) अहं दण्डेन एकं सर्पम् अताडयम्। मैंने डंडे से एक साँप को मारा।

(ङ) शोभनाः मयूराः वर्षाकाले अनृत्यन्। सुंदर मोर वर्षा के समय नाचे।

(च) मातुलः अपि नारिकेलजलम् अपिबत्। मामा ने भी नारियल पानी पिया।

9

7. संस्कृत में अनुवाद करें। (Translate into Sanskrit.)

(क) मैं कल घर गया था। अहं ह्यः गृहम् अगच्छम् ।
(I had gone home yesterday.)

(ख) तुमने क्या पढ़ा? त्वं किम् अपठः ?
(What did you read?)

(ग) देवेन्द्र! तुम किसके साथ मन्दिर गए थे? देवेन्द्र! त्वं कस्याम् सह मन्दिरम् अगच्छः ।
(Devendra! With whom did you go to the temple?)

(घ) हमलोगों ने बगीचे में एक मोर देखा। वयम् उद्याने एकं मयूरम् अपश्याम ।
(We saw a peacock in the garden.)

(ङ) वे छात्राएँ मीठे आम खा रही थीं। ते छात्राः मधुराणि आम्राणि अखादन् ।
(Those female students were eating sweet mangoes.)

भविष्यत् काल (लृट् लकार—प्रथम पुरुष)
(Future Tense—Third Person)

जो क्रिया अभी हुई नहीं है, अपितु आनेवाले समय में होगी, उसे भविष्यत् काल की क्रिया कहते हैं। धातु में लृट् लकार की विभक्तियाँ जोड़कर भविष्यत् काल की क्रियाएँ बनाई जाती हैं। जैसे—राधा गमिष्यति। मित्राणि हसिष्यन्ति।

जैविकम् उद्यानम्

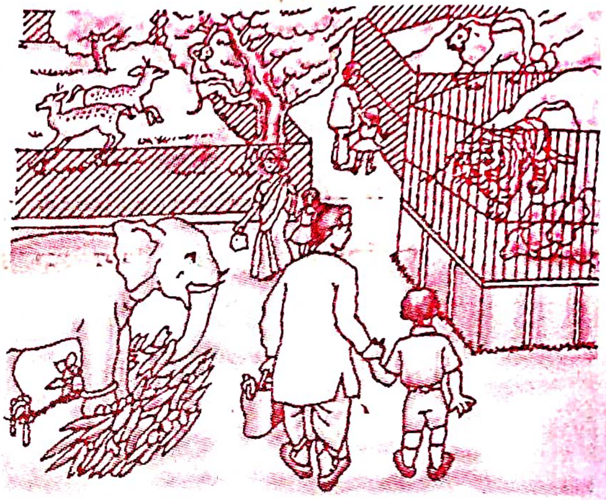

श्वः रविवासरः। सिद्धार्थः पितामहेन सह भ्रमणाय जैविकम् उद्यानं गमिष्यति।

सर्वप्रथमम् उद्यानस्य् पशुविभागे तौ सिंहान् द्रक्ष्यतः। यद्यपि सिंहः गर्जिष्यति तथापि सिद्धार्थः न भेष्यति। व्याघ्राः अपि गर्जिष्यन्ति। अन्यत्र मृगाः इतस्ततः धाविष्यन्ति। वानराः वृक्षात् वृक्षं कूर्दिष्यन्ति। गजाः शनैः शनैः चलिष्यन्ति बालान् पृष्ठे वक्ष्यन्ति च।

खगानां विभागे मयूराः नर्तिष्यन्ति। शुकाः मनुष्याः इव वदिष्यन्ति कोकिलाः कूजिष्यन्ति च।

अन्यत्र जले मकराः तरिष्यन्ति, हंसाः भ्रमिष्यन्ति कच्छपाः क्रीडिष्यन्ति च।

उद्याने अनेकाः वृक्षाः सन्ति। वृक्षस्य छायायां सिद्धार्थः पितामहः च शीतपेयं पास्यतः। ततः च गृहम् आगमिष्यतः।

शब्द-संग्रह (Word List)

जैविकम् उद्यानम् = चिड़ियाघर (zoo)
श्वः = आनेवाला कल (tomorrow)
भ्रमणाय = घूमने के लिए (to visit)
सर्वप्रथमम् = सबसे पहले (first of all)
पशुविभागे = पशु विभाग में (in the animal section)
यद्यपि (यदि+अपि) = यद्यपि (although)
तथापि (तथा+अपि) = फिर भी (even then)

शनैः शनैः = धीरे-धीरे (slowly)
पृष्ठे = पीठ पर (on the back)
इव = जैसे (like)
अन्यत्र = दूसरे स्थान में (in another place)
मकराः = मगरमच्छ (crocodiles)
कच्छपाः = कछुए (tortoise)
छायायां = छाँव में (in the shade)
शीतपेयं = ठंढा पेय (cold drink)
भेष्यति (भी) = डरेगा (will be afraid)
गर्जिष्यन्ति (गर्ज्) = गरजेंगे (will roar)
धाविष्यन्ति (धाव्) = दौड़ेंगे (will run)
कूर्दिष्यन्ति (कूर्द्) = कूदेंगे (will jump)
चलिष्यन्ति (चल्) = चलेंगे (will move, will walk)
वक्ष्यन्ति (वह्) = ढोएँगे (will bear)
कूजिष्यन्ति (कूज्) = कूकेंगी (will chirp)
तरिष्यन्ति (तर्) = तैरेंगे (will swim)
क्रीडिष्यन्ति (क्रीड्) = खेलेंगे (will play)
पास्यतः (पा) = पीएँगे [द्वि॰] (will drink) [dual]
आगमिष्यतः (आ + गम्) = आएँगे [द्वि॰] (will come) [dual]

- **पढ़ें और समझें (Read and understand)**

भविष्यत् काल (लृट् लकार) में भी पुरुष एवं वचन के अनुसार क्रियाओं के रूप बदलते हैं। लृट् लकार के धातुरूपों में धातु और विभक्ति के बीच 'स्य' अथवा 'इष्य' जोड़कर लृट् लकार के धातुरूप बनते हैं। लट्, लङ् आदि लकारों में कुछ धातुओं का परिवर्तित रूप प्रयोग किया जाता है। जैसे— 'पा' का 'पिब्', 'गम्' का 'गच्छ्', 'दृश्' का 'पश्य्', 'स्था' का 'तिष्ठ्' इत्यादि। लृट् लकार में इन धातुओं का रूप परिवर्तन नहीं होता।

लृट् लकार—प्रथम पुरुष के धातुरूप

धातु	एकवचन	द्विवचन	बहुवचन
वद्	वदिष्यति	वदिष्यतः	वदिष्यन्ति
भू/अस्	भविष्यति	भविष्यतः	भविष्यन्ति
नम्	नंस्यति	नंस्यतः	नंस्यन्ति
भ्रम्	भ्रमिष्यति	भ्रमिष्यतः	भ्रमिष्यन्ति
पठ्	पठिष्यति	पठिष्यतः	पठिष्यन्ति
लिख्	लेखिष्यति	लेखिष्यतः	लेखिष्यन्ति
पा	पास्यति	पास्यतः	पास्यन्ति
गम्	गमिष्यति	गमिष्यतः	गमिष्यन्ति
दृश्	द्रक्ष्यति	द्रक्ष्यतः	द्रक्ष्यन्ति
गै (गा)	गास्यति	गास्यतः	गास्यन्ति
स्था	स्थास्यति	स्थास्यतः	स्थास्यन्ति

धातु	एकवचन	द्विवचन	बहुवचन
नी	नेष्यति	नेष्यतः	नेष्यन्ति
नृत्	नर्तिष्यति	नर्तिष्यतः	नर्तिष्यन्ति
कृ	करिष्यति	करिष्यतः	करिष्यन्ति
वह्	वक्ष्यति	वक्ष्यतः	वक्ष्यन्ति

अभ्यास

1. संस्कृत में उत्तर दें। (Answer in Sanskrit.)

(क) जैविक-उद्याने एते किं करिष्यन्ति?

(i) सिंहः ....गर्जिष्यति....... ।
(ii) मयूराः ....नर्तिष्यन्ति....... ।
(iii) मकराः ....तरिष्यन्ति....... ।
(iv) वानराः कूर्दिष्यन्ति....... ।
(v) कोकिलाः ..कूजिष्यन्ति.. ।
(vi) कच्छपाः क्रीडिष्यन्ति ।

(ख) सिद्धार्थः वृक्षस्य छायायां किं करिष्यति? सिद्धार्थः वृक्षस्य छायायां शीतलं पेयं पास्यति

(ग) शुकाः मनुष्याः इव किं करिष्यन्ति? शुकाः मनुष्याः इव वदिष्यन्ति ।

2. धातुओं के उचित रूपों से रिक्त स्थानों की पूर्ति करें।
(Fill in the blanks with suitable forms of the roots.)

श्वः सोमवासरः। सिद्धार्थः प्रातः उद्याने ....भ्रमिष्यति....... (भ्रम्)। दिवसे सः विद्यालयं गमिष्यति....... (गम्)। तत्र विविधान् पाठान् पठिष्यति..... (पठ्)। सः एकं पत्रम् अपि लेखिष्यति....... (लिख्)। अपराहणे सः विद्यालयात् गृहम् आगमिष्यति (आ-गम्)। सायं मित्रैः सह क्रीडिष्यति...... (क्रीड्)। रात्रौ भोजनात् अनन्तरं शयनं करिष्यति (कृ)।

3. वाक्यों का काल परिवर्तन करें। (Change the tense of the sentences.)

वर्तमान (Present)	भूत (Past)	भविष्यत् (Future)
(क) कृषकाः ग्रामं गच्छन्ति।	कृषकाः ग्रामम् अगच्छन्।	कृषकाः ग्रामं गमिष्यन्ति।
(ख) रमेशः गृहे तिष्ठति ।	रमेशः गृहे अतिष्ठत्।	रमेशः गृहे स्थास्यति।
(ग) एषा मधुरं गायति ।	एषा मधुरम् अगायत् ।	एषा मधुरं गायिष्यति।
(घ) जनाः प्रातःकाले भ्रमन्ति।	जनाः प्रातःकाले अभ्रमन्।	जनाः प्रातःकाले भ्रमिष्यन्ति।
(ङ) ते मयूरान् पश्यन्ति ।	ते मयूरान् अपश्यन्।	ते मयूरान् द्रक्ष्यन्ति।
(च) सा कथं हसति ?	सा कथम् अहसत् ?	सा कथं हसिष्यति?

उत्तर-4
लेखिका लेखिष्यति, सः नेष्यति, ते भ्रमिष्यन्ति, मयूरः नर्तिष्यति, ते पास्यन्ति।

4. निम्नलिखित शब्दों से वाक्य बनाएँ। (Make sentences with the following words.)

लेखिष्यति, नेष्यति, भ्रमिष्यन्ति, नर्तिष्यति, पास्यन्ति

5. उचित क्रियाएँ चुनकर रिक्त स्थानों की पूर्ति करें। (Choose suitable verbs and fill in the blanks.)

(क) संगीता एका गायिका .... । (भाविष्यति, भविष्यति, भविस्यति)

(ख) उष्णं जलं कोऽपि न .... । (पास्यति, पिबिष्यति, पाष्यति)

(ग) वने मयूराः .... । (नर्तिस्यन्ति, नृतिष्यन्ति, नर्तिष्यन्ति)

(घ) पिता आपणात् मोदकानि .... । (आनीष्यति, आनेष्यति, आनयिष्यति)

(ङ) रमेशः मित्राय पत्रं .... । (लिखिष्यति, लेखिस्यति, लेखिष्यति)

6. वाक्यों का अनुवाद करें। (Translate the sentences.)

(क) पूजकः तत् मन्दिरं कदा गमिष्यति? पुजारी उस मन्दिर में कब जाएगा?

(ख) रमेशः श्वः पत्रं लेखिष्यति। रमेश कल पत्र लिखेगा।

(ग) वसन्ते कोकिलाः कूजिष्यन्ति। वसन्त में कोयल कूकेगी।

(घ) बालकाः दुग्धं पास्यन्ति। बालक दूध पीएंगे।

(ङ) ते जनाः दूरदर्शने क्रिकेटक्रीडां द्रक्ष्यन्ति। वे लोग दूरदर्शन पर क्रिकेट देखेंगे।

(च) सङ्घमित्रा एकं मधुरं गीतं गास्यति। संघमित्रा एक मधुर गीत गाएगी।

7. संस्कृत में अनुवाद करें। (Translate into Sanskrit.)

(क) ये घोड़े मैदान में दौड़ेंगे। (These horses will run in the field.) एते अश्वाः क्षेत्रे धाविष्यन्ति।

(ख) वे छात्र विज्ञान पढ़ेंगे। (Those students will study science.) ते छात्राः विज्ञानं पठिष्यन्ति।

(ग) अचला ठंडा पानी नहीं पीएगी। (Achala will not drink cold water.) अचला शीतपेयं न पास्यति

(घ) वे यहाँ नहीं रहेंगे। (They will not stay here.) ते अत्र न स्थास्यन्ति।

(ङ) सभा में महिलाएँ भी आएँगी। (Ladies will also come to the meeting.)
सभे महिलाः अपि आगमिष्यन्ति।

Final